

ЧЕНЬ І.Б.^{1✉}, ГУМЕНЮК Г.Б.¹, ЯСТРЕМСЬКА С.О.²

¹ Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
Україна, 46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2, ORCID: 0000-0001-8208-2000, 0000-0002-7423-99682

✉ irynachen35@gmail.com, (097)416-16-48

² Тернопільський національний медичний університет імені І.Я. Горбачевського
Україна, 46001, м. Тернопіль, вул. Майдан Волі, 1, ORCID: 0000-0001-6124-4285

БІОСФЕРНИЙ ЗАПОВІДНИК «АСКАНІЯ-НОВА» ІМЕНІ Ф.Е. ФАЛЬЦ-ФЕЙНА (до 125-річчя від дня заснування)

У статті розглянуто історію створення Біосферного заповідника «Асканія-Нова» імені Ф.Е. Фальц-Фейна, яку можна поділити на декілька періодів. Перший період – це заснування маєтку Асканія-Нова німецьким герцогом Ф. Ангальт-Кетенським (1841 р.). Другий період пов'язаний з діяльністю Ф.Е. Фальц-Фейна: організацією зоопарку з напіввільним утриманням тварин (1874 р.), закладанням дендрологічного парку на штучному зрошуванні (1887 р.), заповіданням територій цілинного степу (1898 р.). Наступний період існування заповідника відбувається в умовах революції, громадянської війни, репресивних заходів радянської влади, Другої світової війни. Його націоналізують (1919 р), багато разів перейменовують, зокрема у Державний степовий заповідник (1921 р.), Всесоюзний науково-дослідний інститут гібридизації та акліматизації тварин (1933 р.), Український науково-дослідний інститут тваринництва степових районів імені М.Ф. Іванова (1956 р.), Український біосферний заповідник (1983 р.), який було включено до Міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО (1984р.). Останній період почався зі здобуттям Україною незалежності (1991р.) і триває до сих пір.

Ключові слова: біосферний заповідник, Ф.Е. Фальц-Фейн, дендрологічний парк, Асканія-Нова, степ.

Біосферний заповідник «Асканія-Нова» імені Ф.Е. Фальц-Фейна – це унікальний природний комплекс, що має величезну наукову й культурну цінність для всього людства [1]. Він є найстарішим степовим біосферним заповідником планети і найбільшим серед європейських степових заповідних територій. Загальна площа заповідника, який розташований у Каховському районі Херсонської області у причорноморському регіоні України, становить 33307,0 га (за-

повідна зона 11054 га, буферна зона 6909 га, зона антропогенних ландшафтів 15344 га) [2].

До початку XIX ст. територія, яка простягалася від Криму до Приазовської височини являла собою незайманий степ [3]. У 1828 році німецький герцог Ф. Ангальт-Кетенський маючи на меті розведення цінних порід овець купляє у цій місцевості ділянку розміром 42345 десятин. У 1841 році тут виникає хутір, який він називає на честь свого маєтку Асканія у Німеччині Асканією-Новою. Однак, через складні кліматичні умови господарство не давало очікуваних прибутків і занепадає [4].

У жовтні 1856 р. Асканію-Нову купляє колоніст німецького походження Ф.І. Фейн. Його єдина донька Єлизавета Анна вийшла заміж за І. І. Фальца, що дало початок роду Фальц-Фейнів. Представники цього роду досить успішно займалися вівчарством, конярством, скотарством, торгівлею.

Онук Ф.І. Фейна – Едуард Іванович Фальц-Фейн, окрім тваринництва, займався громадською роботою як почесний суддя Дніпровського повіту, а його дружина Софія Богданівна Фальц-Фейн заснувала порт Хорли. Їхні сини – Фрідріх, Олександр, Микола, Карл і Володимир – також досягли досить значних успіхів у розвитку тваринництва та найвідомішим з них став найстарший – засновник біосферного заповідника Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн [5].

Ф. Е. Фальц-Фейн народився 16 квітня 1863 року в Асканії-Новій Херсонського повіту. За успішні вступні іспити до Херсонської гімназії 11-річний Фрідріх одержує від батька нагороду – багату колекцію птахів та вольєр для їх утримання. Після закінчення гімназії, здобуває біологічну освіту спочатку в Новоросійському університеті в м. Одеса, а у 1882 році переходить на ветеринарно-медичний факультет Дерптського університету (нині Тартуський університет, Естонія), який закінчив у 1889 році.

© ЧЕНЬ І.Б.1, ГУМЕНЮК Г.Б., ЯСТРЕМСЬКА С.О.

Під час канікул відвідує зоопарки Європи, знайомиться з акліматизацією та утриманням тварин, веде переговори та укладає угоди з фірмами на закупівлю звірів та птахів.

Повернувшись після навчання в Асканію-Нову, Ф.Е. Фальц-Фейн почав втілювати свої задуми. Для збереження та збільшення чисельності рідкісних видів започаткував нововведення - вільне випасання в степу та напіввільне утримання тварин у просторах вольєрах [6]. При підборі тварин надавав перевагу копитним видам, які екологічно пов'язані з степовими та лісостеповими ландшафтами, а також африканської савани. Завезення хижаків, зокрема леопардів, шакалів, вовків, було випадковим явищем і не впливало на загальний характер формування колекції тварин зоопарку. Не завозив слонів, носорогів, бегемотів, так як їх утримання вимагало спеціального обладнання і не відповідало головному принципу цього зоопарку [7].

21 лютого 1888 року в Парижі на засіданні Французького товариства акліматизації зачитали письмове повідомлення студента Фрідріха Фальц-Фейна про створення ним зоопарку в маєтку «Асканія-Нова». За успіхи в акліматизації диких ссавців і птахів його приймають до згаданого товариства і нагороджують срібною медаллю [5]. На урочистій аудієнції, присвяченій врученню виставкових нагород, 26-річний Фрідріх знайомиться з президентом Франції Марі Франсуа Саді Карно, з президентом Товариства акліматизації Альбертом Жофреєм Сент-Ілером, з американським мисливцем і господарем цирку Вільямом Фредеріком Коді. Крім того, відвідує європейські зоопарки. На зворотному шляху додому в Берліні знайомиться з директором зоосаду професором Людвігом Гекком, з відомим професором природничої історії Паулем Мачі, директором Берлінського акваріуму і керівником Росітенської орнітологічної станції Отто Хайнротом, з торговцем тваринами Карлом Гагенбеком, а також із відомим дослідником природи Карлом Зоффелем і його дружиною Ельзою [1].

У 1897–1899 роках Ф. Е. Фальц-Фейну вдається відправити експедицію до Центральної Азії і вперше в світі завезти до зоопарку коней Пржевальського, які у 1904 році почали розмножуватися в Асканії-Новій. У ці ж роки до зоопарку потрапляють бізони, зубри, антилопи сайга з метою їх реакліматизації.

Серед птахів Ф. Е. Фальц-Фейну переважно підбирав рослиноїдні види відкритих просторів, наприклад, страусів, журавлів, або

пов'язані з водою і болотами качок, гусей, лебедів, куликів, фламінго, фазанів. Серед декоративних і напівдомашніх птахів завозив павичів, цесарок, декоративні породи курей тощо. Слід відмітити, що асканійський зоопарк був другим місцем в Європі, де вдалося одержати приплід від африканського страуса за умов вольєрного його утримання.

У 1887 р. в Асканії-Новій починається розбудова ботанічного саду за проектом художника-пейзажиста з Одеси Дю Френа, а реалізовується – під керівництвом українського художника-садівника Владислава Падалки [8].

На його території було викопано 8 колодязів 20-25-метрової глибини, оснащених ручними помпами. Полив проводили з ранньої весни до початку зими; воду розвозили в бочках і відрами поливали кожен саджанець. Але води було недостатньо і тільки, коли пробурили декілька артезіанських свердловин глибиною 40-70 м, установили локомотив, а пізніше – потужні електромотори, спорудили 16-метрову водонапірну башту і облаштували самопливний полив, стан парку почав покращуватися [3].

У 1889 р. Ф. Фальц-Фейн представляв досягнення сімейного господарства Асканія-Нова на Всесвітній виставці у Парижі. Всі вони здобули високу оцінку організаторів, а план ботанічного саду на зрошуванні в ландшафтному стилі було відзначено золотою медаллю.

У перші десять років у дендрологічному парку площею 28 га було висаджено 220 видів листяних і хвойних порід, не враховуючи різноманітних садових форм. Основні посадки було завершено в 1893 р., а формування узлісь – у 1909–1914 рр. [1]

Асканійський дендропарк може служити на світовому рівні еталоном створення парків в умовах посушливої степової зони. За час свого існування в умовах штучного зрошення він сформувався як оазисна екосистема, взірць небаченого садово-паркового мистецтва на півдні степової зони України.

У 1897 році Ф. Е. Фальц-Фейн заснував в Асканії-Новій метеорологічну станцію, яка продовжує свою діяльність й донині, а результати її багаторічних спостережень представляють надзвичайну цінність як для науки, так і для комплексного моніторингу динаміки клімату степу.

У 1898 році Ф.Е. Фальц-Фейн оголошує про відкриття заповідника – недоторканої ділянки цілинного степу площею 520 десятин. По периметру заповідника прилягали сінокоси, за ними йшли пасовища й орні землі. Уже тоді

були наступні зони: зона абсолютного заповідання; зона з обмеженим і контрольованим використанням земель; зона з регульованим використанням земель [7].

Нині це є найбільша в Європі заповідна цілина площею 11054 га і єдиний у світі еталон ковила-типчакового цілинного степу, де спільно існують ґрунти, рослини, тварини. На території заповідного степу росте 478 видів покритонасінних рослин, 332 види грибів, 285 видів водоростей, 53 види мохоподібних. На цій території зустрічається 4 види земноводних, 5 видів рептилій, гніздиться і мігрує понад 270 видів птахів, живе 28 видів ссавців. У природних фітота зооценозах зустрічається 38 видів, занесених до Червоної книги України [9].

У 1900 році Фрідріх Едуардович створив в Асканії-Новій природничий музей, куди звозив степові кам'яні баби. Це була найбагатша в світі колекція таких пам'яток матеріальної культури стародавнього північного Присивашся [10].

У 1904 р. Ф. Е. Фальц-Фейн отримує листа від вченого біолога І.І. Іванова, вченого в області штучного запліднення і внутрішньовидової гібридизації тварин, з проханням надати йому можливість проведення дослідів у зоопарку. Заручившись його підтримкою, Ілля Іванович звернувся до Управління ветеринарної служби Міністерства внутрішніх справ Росії із клопотанням про створення спеціальної експериментальної лабораторії. Таким чином, в Асканії-Новій в 1910 р. відкрили першу в країні Зоотехнічну дослідну станцію.

Вівчарство було досить прибутковою справою, однак належало стежити за станом численного поголів'я, постійно здійснюючи регулярні бонітування й ветеринарний нагляд. Для цього в маєток протягом 1906-1917 рр. запрошували професора Харківського ветеринарного інституту Михайла Федоровича Іванова, а в 1916 р. під його керівництвом навіть відкрили в Асканії-Новій Дослідну станцію вівчарства [1].

Революція і громадянська війна призвели до занепаду й руйнації відомого культурного маєтку. Восени 1917 року Ф.Е. Фальц-Фейна було заарештовано надзвичайною слідчою комісією Тимчасового уряду. У серпні 1918 року він емігрував до Німеччини. У лютому 1919 р. Фрідріх Едуардович робить останню доповідь про Асканію-Нову на засіданні німецької природоохоронної комісії Г. Конвенца. У той же час з Батьківщини надходять сумні відомості про розграбування зоопарку.

Помер Ф.Е. Фальц-Фейн у німецькому санаторії Бад Кіссенген 2 серпня 1920 року. Похований у Берліні на старому цвинтарі «Дванадцяти апостолів». На могильному камені із зображенням двох степових орлів висічений напис: «Тут покоїться з миром великий творець «Асканії-Нова» [5].

На його честь названо цілу низку рослин і тварин, зокрема вероніку (*Veronica spicata* var. *falzfeinii*), гвоздику (*Dianthus guttatus* var. *falzfeinii*), кандибку (*Scirtopoda telum* subsp. *falzfeinii*), хом'яка (*Cricetulus migratorius* f. *falzfeinii*), кабана (*Sus scrofa* f. *falzfeinii*), мишка (*Sylvaemus arianus* *falzfeinii*) [1].

1 квітня 1919 року декретом Ради Народних Комісарів УСРР маєток Ф. Е. Фальц-Фейна було проголошено Народним заповідним парком, 8 лютого 1921 року – Державним степовим заповідником, а потім перейменовали в Перший Державний степовий заповідник «Чаплі» імені Х. Г. Раковського [11].

Заповідник стає першим у Радянському Союзі центром розвитку екологічної науки. Однак, прихильники «лисенківщини» вважали, що «справжня радянська наука» має працювати на підкорення природи, а не займатися теоретичними дослідженнями, які не здатні вже завтра «підвищити надої» або «рівень жирів у маслі». Науковцям забороняють друкувати результати досліджень через те, що вони «не мають практичного значення» [12]. Державний степовий заповідник у 1930 році реорганізують у Степовий дослідний інститут, а у 1933 році на його базі створюють Всесоюзний науково-дослідний інститут гібридизації й акліматизації тварин, якому згодом буде присвоєно ім'я М.Ф. Іванова (1940р.) [4].

Влітку 1933 року, після візиту Т.Д. Лисенка та І.І. Презента до інституту, радянські спецслужби заарештовують 21 співробітника, а заповідник переводять у статус відділу кормодобування ВНДІГАТ. [2]. У всіх виданнях, де згадувалась повна назва заповідника, ім'я Х. Г. Раковського (розстріляний 1941 року) було закреслене. Це був крах «Асканії-Нова» як науково-дослідної та природоохоронної установи, знищення її найважливіших діячів та пам'яті про їхні здобутки [13].

Слід зазначити, що в радянські часи і діяльність Ф.Е.Фальц-Фейна піддавалася критиці та забуттю. Свідченням цього є публікації присвячені 100-річчю заснування заповідника «Асканія-Нова» відтоді як він отримав державний статус (1919 р.) [11].

Непоправну шкоду «Асканії-Новій» завдав і період Другої світової війни (територія потрапила в окупацію 27 липня 1941 року і була звільнена тільки 14 вересня 1943 року). Було знищено науковий архів заповідника, гербарій, пограбовані зоопарк, музей, наукова бібліотека.

У 1956 році Всесоюзний науково-дослідний інститут гібридизації й акліматизації тварин було реорганізовано в Український науково-дослідний інститут тваринництва степових районів імені М.Ф. Іванова.

У 1964 році цілинний степ Асканія-Нова площею 10000 га оголошується Державним степовим заповідником, до складу якого в 1965 році було долучено раніше розорані ділянки, тому загальна площа склала 11054 га.

Постановою Президії Південного відділення ВАСГНІЛ від 13 жовтня 1983 року Державний степовий заповідник «Асканія-Нова» реорганізовано в Український біосферний заповідник. У грудні 1984 року VIII сесією координаційної ради ЮНЕСКО за програмою «Людина і біосфера» біосферний заповідник включено до Міжнародної мережі біосферних резерватів.

З вище наведеного бачимо, що заповідник багато разів реорганізовували і перейменовували, але при цьому завжди функціонували зоопарк, дендропарк і заповідний степ, започатковані Ф.Е. Фальц-Фейном. Його заповідна справа росла і набирала потужності з кожним наступним поколінням дослідників природи. Якщо за часів заснування площа зоопарку складала близько 100 га, то зараз тварини в напіввільному режимі живуть на площі 2330 га, дендрологічний парк з 28 гектарів розрісся до 167 га, а пло-

ща заповідного степу збільшилася з 500 га до 11054 гектарів [2].

Указом Президента України від 26 листопада 1993 року № 563 «Про біосферні заповідники в Україні» заповіднику надано статус біосферного. Постановою Кабінету Міністрів України від 2 квітня 1994 року № 213 Біосферному заповіднику «Асканія-Нова» присвоєно ім'я Ф.Е. Фальц-Фейна.

Відповідно до наказу Української академії аграрних наук від 24 травня 1995 року біосферний заповідник виведено зі складу Інституту тваринництва степових районів «Асканія-Нова» та підпорядковано безпосередньо Президії Української академії аграрних наук [3].

З першого дня російського повномасштабного вторгнення Біосферний заповідник «Асканія-Нова» імені Ф.Е. Фальц-Фейна перебуває в окупації. З жовтня 2022 року на території заповідника дислокуються окупаційні війська. Незважаючи на це установа продовжувала функціонувати в українському форматі та здійснювати передбачені види й обсяги робіт.

20 березня 2023 року окупаційна російська влада призначила директором заповідника свого представника і взяла «Асканію-Нову» під свій контроль. З тих пір збереження природоохоронної й науково-дослідної установи перебуває під безпосередньою загрозою [16].

Непростою є історія становлення Біосферного заповідника «Асканія-Нова» імені Ф.Е. Фальц-Фейна. Віримо, що і цей надзвичайно складний і небезпечний період установа переживе і відродиться.

References

- Gavrilenko V.S., Drogobych N.Yu. United with nature human cause will live forever to the 150th anniversary of F.E. Falz-Fein. *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*. 2013. Vol.4. P. 76-85. [in Ukrainian]
- The project of territory organization F.E. Falz-Fein biosphere reserve "Askania-Nova" and protection of its natural complexes. 2022. 307 p. Retrieved from: <https://mepr.gov.ua/nakaz-mindovkillya-194-vid-11-05-2022/>
- Havrylenko V.S., Havrylenko N.O., Rubtsov A.F. Little-known pages of Askania Nova dendrological park creating history. *Scientific Bulletin*. 2004. Vol. 8. P. 75-80. [in Ukrainian]
- Slepuhina R.I. Nature reserve "Askania – Nova" – its history and the present. *Information Technologies in Education, Science and Production*. 2016. Vol. 1(12). P. 402-411. [in Ukrainian]
- Heiss L. Askania-Nova. Adventure of the Falz-Fein family. London, Sydney, Toronto, 1974. 178 p.
- Falz-Fein F.E. Askania-Nova. Kyiv: Agrarian science, 1997. 348 p. [in Ukrainian]
- Davydenko V. M. The founder of the Biosphere Reserve "Askania-Nova" F.E. Falz-Fein as seen from the 21st century. Materials of the second scientific readings in Serhii Tarashchuk memory. Mykolaiv: Petro Mohyla BSSU. 2011. P. 44-51. [in Ukrainian]
- Havrylenko V.S., Havrylenko N.O., Rubtsov A.F. Falz-Fein family's parks. Their contribution to the landscape architecture of Northern Black-sea area. *Introduction of plants*. 2002. Vol. 2. P. 42-44. . [in Ukrainian]
- Havrylenko V.S. Kaleidoscope of Askanian nature: a photo almanac. Kherson: Oldi-Plus, 2021. 144 p. [in Ukrainian]
- Kurdiuk M. Askania-Nova: a guidebook. Simferopol: Tavria, 1984.150 p. [in Ukrainian]
- Vasyliuk O., Lastikova L., Parkhomenko V. Askania-Nova. Anthology of publications and printed editions (1845-1945). Vol. 1: 1845-1922 / for science. ed. V. Havrylenko. Kyiv - Chernivtsi: Druk Art, 2019. 560 p.

12. Simonov D. Home of the wild steppe. How "Askania-Nova" worked under the occupation under the Ukrainian flag for more than a year. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/04/23/7398942/>
13. Vasylyuk O.V. New information about history of the biosphere reserve "Askania Nova" in the Ukrainian press since of German-fascist occupation in 1942-1944. *News Biosphere Reserve "Askania Nova"*. 2019. Vol. 21. P.370-376. [in Ukrainian]
14. Polishchuk I. K. Hunting mammal fauna of the Biosphere reserve "Askania Nova" and its dynamics. *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University*. 2002. Vol. 1(45). P. 29–32. [in Ukrainian]
15. Havrylenko V. S., Dumenko V. P., Polishchuk I. K. The role of the biosphere reserve "Askania-Nova" in preserving the rare fauna of national and international importance. *Agricultural Science and Practice*. 2017. Vol. 4(3). P.3-12.
16. Yankovskiy Ya., Badiuk O. This is a catastrophe. Russian military everywhere. What happens to nature reserves and national parks under occupation? Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-zapovidnyky-okupatsiya-askaniya-nova/32337921.html>

CHEN I.B.¹, HUMENIUK H.B.¹, YASTREMSKA S.O.²

¹V. Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University,
Ukraine, 46027, Ternopil, M. Kryvonosa str., 2

²I. Horbachevsky Ternopil National Medical University,
Ukraine, 46001, Ternopil, Maidan Voli str, 1

FALZ-FEIN BIOSHERE RESERVE "ASKANIA-NOVA" (dedicated to the 125th foundation anniversary)

We studied the history of F.E. Falz-Fein Biosphere Reserve "Askania-Nova", which can be divided into several periods. The first period is the founding of Askania-Nova estate by the German Duke F. Anhalt-Kothen (1841). The second period is associated with F.E. Falz-Fein activities: the organization of a zoo with semi-free animals (1874), the establishment of a dendrological park with artificial irrigation (1887), the bequest of virgin steppe territories (1898). The next period of the reserve's existence took place in the conditions of revolution, civil war, repressive measures of the Soviet authorities, and World War II. It was nationalized (1919) and renamed many times, including the State Steppe Reserve (1921), the All-Union Research Institute of Animal Hybridization and Acclimatization (1933), M.F. Ivanov Ukrainian Animal Husbandry Research Institute of the Steppe Regions (1956), Ukrainian Biosphere Reserve (1983), which was included in UNESCO International Network of Biosphere Reserves (1984). The last period began with Ukraine gaining independence (1991) and continues to this day.

Keywords: biosphere reserve, F.E. Falz-Fein, dendrological park, Askania-Nova, steppe.